

Моклиця Марія Василівна — доктор філологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки

«НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ» В. ГНАТЮКА ЯК ДЖЕРЕЛО МОДЕРНОЇ ОБРАЗНОСТІ

Публікація «Нарису української міфології» Володимира Гнатюка у 2000 році, рукопису, який пролежав у архівах понад вісімдесят років, зробила цю працю знаковою у багатьох сенсах. Насамперед, звісно, це ознака загроженості української культури протягом усього ХХ століття. Хоча дослідження фольклору було відносно безпечною справою в радянські часи, історія не-потрапляння в Україну наприкінці 1980-х років книги М. Мушинки про Володимира Гнатюка красномовна. М. Мушинка у передмові до тернопільського видання книги (2012), яка вийшла друком у Парижі 1987 року, зазначив: «Мені стало зрозуміло, що книжку, видану чотирма центрами «українського буржуазного націоналізму» (Париж, Нью-Йорк, Сідней, Торонто) політична цензура не пропустить ні в Україну, ні в Чехословаччину, тому я попросив НТШ вислати призначених мені 20 примірників на адреси наукових бібліотек України. Будучи обізнаним із системою радянських бібліотек, я надіявся, що там вони потраплять у засекречені «спецфонди», які колись буде розсекречено, і моя книжка стане доступною і читачам в Україні. Видавництво так і зробило. Та жодна книжка в Україну не потрапила. Всіх 20 примірників було затримано... в Москві й призначено на фізичну ліквідацію» [6]. Звісно, діаспорне видання апріорі не могло потрапити в Україну, але, вочевидь, мала значення також персона, якій було присвячено книгу.

Втім, є й втішна символіка цієї події. «Нарис української міфології» Володимира Гнатюка через затримку у часі отримав цілком новий контекст. Національна, біблійна, літературна міфологія досліджувалась протягом всього століття найпотужнішими силами науковців, але далеко не всі вагомі праці потрапляли в Радянський Союз, отже були відсутні в українській науці. За часів незалежності було опубліковано багато міфокритичних праць, які суттєво змінили методологію гуманітарних наук, у тому числі фольклористики і літературознавства. Українська міфологія Гнатюка прийшла до читача разом з працями Дж. Фрейзера, Н. Фрая, Дж. Кемпбелла, К. Леві-Строса, М. Бланшо, Г. Башляра, Р. Маркузе, М. Еліаде та інших авторів, які представляють

епоху модернізму, але значною мірою і постмодерн. Виявилось, що цей контекст не лише не знецінив працю Гнатюка як застарілу, а навпаки, підкреслив її актуальність і запитаність саме в нашому часі. На мою думку, це засвідчує знаковість цієї праці саме для епохи українського модернізму.

Про те, що Володимир Гнатюк мав вплив на багатьох сучасних йому письменників, охоче писали дослідники його спадку навіть у радянські часи, адже вплив фольклору на творчість будь-якого автора був ознакою легітимної присутності у радянському каноні. Перебільшувати вплив фольклору було чи не правилом хорошого тону. Як писав на початку 1960-х років М. Яценко, «Частинку гнатюківської «національно-країнної закраски» можна знайти у творчості майже всіх письменників кінця XIX – початку XX століття. Це для них В. Гнатюк відкрив Криворівню, яка стала «столицею письменства» (І. Денисюк). Тут літо проводив І. Франко, відпочивали Алчевські, побувала Леся Українка та О. Кобилянська, тричі приїжджав М. Коцюбинський» [10, с. 7]. Можна погодитись з думкою Ольги Куцої, що «Історичне життя України наприкінці XIX – початку XX ст. найбільш виразно окреслило ідейні параметри й емоційну тональність літературно-фольклорних зустрічей. Отже, була об'єктивна потреба включення художнього досвіду фольклору в літературний. Той факт, що в процес адаптування фольклору включилися такі автори, як І. Франко, Леся Українка, Б. Лепкий, з одного боку, і з другого — такі, у яких складно побачити конкретне ставлення до фольклору (М. Семенко), зумовлений не тільки художньою необхідністю, а й появою в тогочасному літературному процесі титанічної постаті В. Гнатюка» [5, с. 6]. Але водночас ця думка потребує і суттєвого уточнення.

Не підлягає сумніву, що праці Гнатюка перебували у колі інтересів багатьох українських письменників. «Нарис української міфології» може вмотивувати і сучасного автора, як засвідчує розвідка О. Залевської [2]. Доречні такі студії і щодо інших творів української літератури.

Але з переліку українських письменників, які, на думку дослідників, відчули вплив фольклористичних записів і студій Гнатюка, варто виокремити імена Лесі Українки і Михайла Коцюбинського, і не для того, щоби цей вплив заперечити, підтвердити чи додатково деталізувати. У світлі двох геніальних творів, написаних сучасниками Во-

лодимира Гнатюка, можна дещо інакше оцінити роль вченого для культури ХХ століття.

Про стосунки кожного з цих першорядних модернізаторів української літератури з Володимиром Гнатюком дослідники часто згадують, це підтверджує і програма ювілейної, до 150-ліття, конференції. Відзначено і впливи, і творчі перегуки, і особисті взаємини, особливо Гнатюка і Коцюбинського. Тетяна Кузнєцова, завідувачка відділу Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського, вказує, що у фондах музею зберігається 99 листів В. Гнатюка до Коцюбинського і 27 збірок етнографічних матеріалів, зібраних і виданих В. Гнатюком. Листування почалося з ініціативи В. Гнатюка і тривало з 1897 по 1913 рік. Це ще один яскравий фрагмент епістолярного дискурсу української культури, вартий окремої уваги. Але в даному разі хочу актуалізувати іншу проблему. Звісно, Коцюбинський, якому Гнатюк особисто відсилав видані ним етнографічні матеріали, був достатньо обізнаний з цим доробком, а його інтерес до фольклору глибокий і стійкий. Те саме можна ствердити і про Лесю Українку: вона і була знайома з доробком Гнатюка, і суголосна з ним у ставленні до фольклорної спадщини українського народу.

Тим яскравіший на тлі цих, ще раз наголошу, підданих багатосторонньому науковому опису й аналізу фактів, парадокс: про фольклорні джерела творчості Лесі Українки і Коцюбинського йдеться стосовно лише одного твору кожного з них: «Лісової пісні» і «Тіней забутих предків». І це твори, написані наприкінці життя кожним з авторів. Попри стійкий інтерес до фольклору і обізнаність з етнографічними дослідженнями, і Леся Українка і Коцюбинський, більшою мірою анти-фольклорні, ніж фольклорні автори. Не можна не бачити, що вони свідомо і послідовно затирають етнографічний складник творчості, такий характерний для української літератури кінця ХІХ століття. І це доказ того, що жоден з них не належить до явища неоромантизму, на відміну від, наприклад, інших авторів з-під фольклористичного впливу Гнатюка — Г. Хоткевича, О. Кобилянської, авторів неоромантичних творів «Камінна душа» і «У неділю рано зілля копала». Фольклорність української літератури, заснована романтиками на початку ХІХ століття, цілком актуальна і на початку ХХ століття. Дещо використання фольклору послабилось у творчості реалістів, але з подвійною силою відновилося у неоромантичній традиції, суть якої — у поверненні до старого романтизму в контексті реалізму і всупереч реалі-

зму. Але саме ця хвиля поновленої зацікавленості фольклором і відштовхнула деяких авторів від нього, зокрема добре обізнаних з тенденціями розвитку європейської літератури. Перший етап становлення європейського модернізму, символістський, і значною мірою також другий, експресіоністський, засадничо анти-фольклорні. Леся Українка у пошуках модерної драматургічної форми мусила насамперед здолати етнографізм, засилля якого на початку ХХ століття робило український театр провінційним. Пройшовши школу реалізму, Коцюбинський теж цілком позбувся фольклорно-етнографічних елементів, його лірична проза початку ХХ століття, яка проклала місток до найбільш яскравого, цілком модерністського твору — «Intermezzo», — це так само анти-фольклорний шлях.

Але єдиний твір з яскраво вираженим національним колоритом у кожного з них, — це не просто єдиний твір, це вершинні твори, шедеври, якими міряє культура. У якомусь сенсі вони переважають інші твори, тому здається, що формула про фольклорні джерела має вагомі підстави. Насправді це саме ті твори, які вперше в українській літературі продемонстрували, як обходиться з фольклором письменник-модерніст. Якщо зіставити найбільш яскраву працю Гнатюка, яка могла бути джерелом для Коцюбинського і Лесі Українки, а саме «Знадоба до галицько-руської демонології» [7], з «Тінями забутих предків» і «Лісовою піснею», ми не зможемо назбирати ані суттєвих збігів, ані доказів безпосереднього впливу. По суті, як і вся творчість Лесі Українки і Коцюбинського, ці твори ніяк не можна назвати фольклорно-етнографічними. Але якщо поруч з ними покласти «Нарис української міфології», книгу, якої обоє письменників не могли знати, несподівано впаде в око суголосність: ми знайдемо у персонажному переліку всіх істот «Тіней...» і більшість «Лісової пісні». А один велемовний штрих можна використати на доказ того, що наповнення списку номінацій української міфології Гнатюк здійснював не без огляду на творчість письменників, в тому числі улюбленого Коцюбинського і добре знаної Лесі Українки. Розділ «Чудовища» починається параграфом «Вій (Шолудивий Буняк)». У першій же примітці сказано: «Вієм називється отся істота у відомім оповіданні М. Гоголя. У народних переказах називається Шолудивим Буняком» [1, с. 206]. Отже, параграф правильно було назвати «Шолудивий Буняк (Вій)». Але літературна назва істоти із народної демонології у цьому разі має для Гнатюка більше значення, ніж фольклорна. Те, що у «Нарисі...» з'явилися номінації,

присутні у творах Лесі Українки і Коцюбинського, але відсутні у «Знадобах...», пояснюється не лише розширенням меж регіонального фольклору до всеукраїнських, але також появою в літературі талановитих обробок фольклорних образів у творах цілком авторських. Леся Українка і Коцюбинський, знаючи добре фольклор, люблячи фольклор, не запозичують з нього, а вибирають окремі елементи, з яких потім моделюють унікальний міфосвіт. У ньому фольклор підпорядковується індивідуальному світобаченню, проходить обробку рефлексією і набуває іншого універсалізму — не романтичного, а цілком модерністського. Ці твори — найяскравіше втілення авторської індивідуальності, наслідок глибокого усвідомлення національного складника у власному неповторному устрої. Фольклористична складова — це не так персонажі народної демонології (на той час вони всі вже відчутно літературені), як їх відбір. Саме тут пролягає лінія, яка розмежовує романтичне і модерністське використання фольклору.

Хоча про фольклорні джерела «Тіней забутих предків» написано чимало, з поширених в інтернеті рефератів і навіть енциклопедій можна дізнатися, що персонажів у повісті Коцюбинського чотири: Іванко, Марічка, Палагна, Юра. Насправді персонажів, тобто учасників сюжету, сім: Іванко в центрі, а його долю визначають три особи людського світу і три істоти містичного світу. Також у повісті персонажами стають три спільноти: родини Іванка й Марічки, які ворогують, вівчарі на полонині і село, яке зібралось на похороні Івана. Три персонажі-істоти не менш важливі для сюжету головного героя, ніж персонажі-люди. Щезник навчив Івана музиці, разом з Марічкою вони мотиватори мистецького розвитку героя. Чугайстер — охоронець життя, він у Коцюбинського не стільки фольклорний, скільки літературно-міфічний, дуже нагадує давньогрецького Пана чи Діоніса. Нявка — антипод Чугайстра, вона провадить до смерті того, хто її запрагнув. Чугайстра віддзеркалює Юра, Нявку — Палагна. Так формула набуває вигляду чіткої і вичерпної за своєю універсальністю формули: доля Івана пролягла між життям і смертю, між двох світів, кожен з яких представляє три персонажі, через три спільноти, дві з яких його виштовхують, забирають найдорожче, а одна, споріднена (вівчарі на полонині), втрачається. Подібна гармонія чисел не часто трапляється в літературних творах, а от у фольклорних, наприклад, у чарівній казці, магія числа три активно використовується. Можна було б це назвати запозиченням, але загальновідома символіка чисел цілком переосмис-

лена у Коцюбинського і стає дієвим способом у процесі його самовираження. Відбір і узагальнення елементів фольклорного походження характеризують авторську самотність, національний колорит цілком підпорядкований індивідуальному світобаченню. Національне не просто засвоєне, а прожите, пережите і відрефлексоване.

Дещо інша обробка фольклорних джерел характеризує «Лісову пісню». Нагадаю, що Леся Українка була досвідченою збирачкою фольклору, на продовження сімейної традиції, і до кінця життя намагалась дати лад своїм записам, при нагоді опублікувати їх. Том її фольклорних записів у 14-томному академічному зібранні 2021 року — подиву гідний доробок, співмірний за значенням з іншими жанрами її творчості. Що ж до фольклорних джерел «Лісової пісні», так докладно простежених у науці про Лесю Українку, то коментарі і примітки до цього твору у згаданому виданні дають чи не вичерпну картину фольклорного походження кожного образу, від слово-образів до персонажів.

Віддаючи належне, варто пам'ятати, що Леся Українка, під впливом Олени Пчілки та І. Франка, захоплених соціально зорієнтованими реалістичними проектами, змагалася з романтизмом у власній творчості протягом багатьох років. Щоправда, її природний романтизм, досить яскравий в поезії і ліро-епічних творах 1890-х рр., теж був не стільки народного, скільки літературного походження, адже найбільш суттєвий вплив на молоду поетку зробили автори німецького романтизму. Втім, навіть і такий варіант залучення фольклорних джерел наприкінці ХІХ століття виглядав старомодно. «Я і про «Ліс[ову] Пісню» думала, — писала Леся Українки в листі до сестри Ольги від 18 жовтня 1912 року, — що всі тільки сміятимуться з сеї «старомодної романтики», а її, здається, признано за мій *chef d'oeuvre*» [т. 14, с. 336].

Отже, перш ніж написати «Лісову пісню», треба було узгодити два протилежні вектори творчості — до фольклору і від нього. Побутовий етнографізм, який панував на українській сцені початку ХХ століття і робив театральне життя провінційним, анти-модерним, відштовхував Лесю Українку і змушував шукати інші шляхи, в тому числі за допомогою античних чи біблійних сюжетів та образів. Фольклор — це для наукових студій, для ідентичності, виходячи з розуміння його безумовної позачасової цінності. Але писати вже треба інакше. Фольклор — надто могутня стихія, яка, в разі захоплення ним і добро-го знання, може цілком поглинути авторську творчість. Леся Українка добре усвідомлювала цю небезпеку, тому й відкладала яскраві юнаць-

кі враження про Волинське Полісся. Мусило статися щось надто важливе, аби текст народився.

Привертає увагу цілком інший добір фольклорних персонажів, ніж у «Тінях забутих предків». Насамперед у кількісному плані: у «Лісовій пісні» істот багато. Але їх неможливо поділити на «добрих» і «злих», як у фольклорі і, певною мірою, навіть у Коцюбинського (нявка таки ж лиха). У Лесі Українки усі персонажі-істоти досить привабливі і майже не переймаються головною функцією істот фольклорних — спокушати людей. Вони й чари майже не застосовують, хіба коли відчувають загрозу.

Робота над чернеткою «Лісової пісні» (дивіться коментарі і примітки С. Романова у 14-томному виданні) показує, як авторка працювала саме з фольклорним матеріалом: або скорочувала, як історію укладання угоди між дядьком Левом і Куцем, або суттєво корегувала деталі. Аби фольклор опустився на глибину, став основою авторського міфу, знадобилася спочатку потужна візія, а потім свідомо переробка.

«Нарис української міфології» — це не художня книга, а дослідження, науково легітимне і в часи автора, і тепер. І все ж саме ця книга надається до читання широкою аудиторією, далекою від фольклористичних студій. Чи є причиною цього лише добрий авторський стиль? Якоюсь мірою, звісно, і стиль впливає. Але головне, на мою думку, інше. Книга просякнута авторським баченням українського фольклору, не менш інтенсивно вираженим, ніж у художній творчості. І це не підмиває його науковості, навпаки, ставить у контекст сучасної науки, яка суттєво змінилася в ХХ столітті. Описовий підхід, властивий для епохи романтизму, вже не задовольняє потреб науковця. Огром зібраного за століття фольклорного й етнографічного матеріалу потребував інших зусиль, проблемного, а отже й авторського підходу. Саме в «Нарисі української міфології» чітко проглядає еволюція Гнатюка-фольклориста: не просто збирача і сумлінного публікатора фольклорних джерел, з необхідним науковим коментарем, а вченого, який здатен охопити одним поглядом усю панораму і тримати, поруч з незліченними деталями, головну суть: національну ментальність, яка так яскраво відбилася у фольклорі. Таке бачення здобути дуже непросто, вчений мусив пройти довгий і складний шлях першопрохідного збирання регіонального фольклору, копіткої праці з підготовки науково вивірених публікацій, дослідження спільного й відмінного, порівнювання з фольклором інших національностей тощо. Не випадково

«Нарис української міфології» не був опублікований у радянські часи: це надто український спадок, який не надається для підверстування під російський. Подібне сталось у першій половині XIX століття, коли з'явилися «Гайдамаки» Шевченка: «Тополлю» і «Причинну» хвалили, а цю поему в Петербурзі сприйняли з обуренням. Перші балади — мила романтична екзотика, на яку в Європі мода, а «Гайдамаки» — серйозна заявка на національну окремішність.

Для фольклористичної концепції Гнатюка характерний наголос на персонажній структурі, і саме у «Нарисі української міфології» він став засадничим. Персонажний підхід сам по собі вимагає від науковця панорамного бачення, вибору критеріїв для класифікації, принципів структурування та вирішення багатьох дискусійних питань, насамперед рівня автентичності. Володимир Гнатюк не просто узагальнив свої попередні студії, а підніс їх на новий етап усвідомлення, той етап, який перетворює збирання і оприлюднення фольклорних матеріалів на незаперечний факт національної самобутності й ідентичності. Цим він, окрім всього, заохотив письменників шукати у фольклорі не тільки міфо-образи, а й образи-типажі, іншого (за сучасним уявленням — архетипного) рівня узагальнення. Саме на цьому рівні фольклорні образи набувають здатності сполучувати індивідуальне й універсальне.

Література

1. Гнатюк В. М. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2000. 263 с.
2. Залевська О. М. Фольклорно-міфологічна основа повісті «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського та збірки «Регіт Аріdnика» Ростислава Єндика. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово. Літературознавство*. 2016. № 2 (34). С. 381-388.
3. Коцюбинський М. Тіні забутих предків: повість, оповідання. Харків: Фоліо, 2017. 154 с.
4. Кузнєцова Т. 9 травня 2016 року виповнюється 145 років з дня народження видатного фольклориста, етнографа, мовознавця і видавця Володимира Михайловича Гнатюка. URL: http://kotsubinsky.org/news/dejaki_fakti_pro_vzaemini_volodimira_gnatjuka_i_mikhajla_kocjubinskogo_do_145_richchja_volodimira_mikhajlovicha_gnatjuka_1871_1926/2016-05-08-704

5. Куца О. П. Володимир Гнатюк на «перехресних стежках» української літератури. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Літературознавство*. № 44. 2016. С. 6-11.
6. Мушинка М. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Вид. 2-ге, доп. та переробл. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2012. 384 с.
7. Наукове Т-во ім. Шевченка, Етнографічна комісія. Етнографічний збірник [Електронна копія]. Львів: З друк. наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893. Т. 15: Знадоби до галицько-руської демонології / зібрав Володимир Гнатюк. 1904. (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2016). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=303>
8. Українка Леся. Лісова пісня. Коментарі і примітки. *Повне академічне зібрання творів у 14 т.* Т. 3. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021. С. 241-329, 556-642.
9. Українка Леся. Листи. *Повне академічне зібрання творів у 14 т.* Т. 14. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2021.
10. Яценко М. Т. Володимир Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. Київ: Наук. думка, 1964. 286 с.